

MUSTAQILLIKNING DASTLABKI YILLARIDA O‘ZBEKISTONDA INSON HUQUQLARI MASALASI

Mutalibjonov Muhammadrasul Faxriddin o‘g‘li

BuxDU Tarix va Yuridik fakulteti talabasi

mutalibjonovm7@gmail.com

ANNOTATSIYA

Maqolada O‘zbekiston mustaqilligining dastlabki yillarida inson huquqlari masalasi davlat qurilishi, konstitutsiyaviy tizim va huquqiy siyosatning markaziy tamoyiliga aylangan jarayon sifatida tahlil qilinadi. Tadqiqotda 1991–1997 yillar oralig‘idagi normativ-huquqiy o‘zgarishlar, xalqaro standartlarning milliy qonunchilikka tatbiqi, sud-huquq tizimining transformatsiyasi va inson huquqlarini himoya qiluvchi institutlarning shakllanishi ilmiy jihatdan asoslangan holda yoritiladi. Mustaqillikning ilk davriga xos bo‘lgan siyosiy, huquqiy va iqtisodiy omillar shaxs erkinliklari ta‘minlanishiga qanday ta‘sir ko‘rsatgani, davlatning xalqaro maydondagi huquqiy majburiyatlarni qabul qilishi va tabiiy huquqlar nazariyasining milliy huquqiy modelga integratsiyasi alohida ilmiy tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, mazkur davr inson huquqlarini davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishiga aylantirgan strukturaviy-huquqiy poydevorni yaratgan tarixiy bosqich sifatida baholanadi.

Kalit so‘zlar: *O‘zbekiston mustaqilligi; inson huquqlari; konstitutsiyaviy islohot; huquqiy tizim; tabiiy huquqlar nazariyasi; xalqaro shartnomalar; sud-huquq tizimi; Ombudsman instituti; Milliy markaz; xalqaro standartlar; huquqiy transformatsiya; davlat-suverenitet; huquqiy modernizatsiya.*

АННОТАЦИЯ

В статье анализируется проблема прав человека в Узбекистане в первые годы независимости как ключевой элемент государственного строительства, конституционной системы и правовой политики. В исследовании научно обоснованно освещаются нормативно-правовые изменения 1991–1997 годов, имплементация международных стандартов в национальное законодательство, трансформация судебно-правовой системы и формирование институтов, обеспечивающих защиту прав человека. Особое внимание уделено политическим, правовым и экономическим факторам начального периода независимости и их влиянию на обеспечение личных свобод, а также процессу принятия международных правовых обязательств государством и интеграции теории естественных прав в национальную правовую модель. Полученные результаты показывают, что данный этап

стал исторической основой формирования структурно-правовой платформы, превратившей права человека в приоритетное направление государственной политики.

Ключевые слова: *независимость Узбекистана; права человека; конституционная реформа; правовая система; теория естественных прав; международные договоры; судебная-правовая система; институт омбудсмена; Национальный центр; международные стандарты; правовая трансформация; государственный суверенитет; правовая модернизация.*

ABSTRACT

The article examines the issue of human rights in Uzbekistan during the early years of independence as a central component of state-building, the constitutional system, and legal policy. The study provides a scientifically grounded analysis of the normative-legal changes that occurred between 1991 and 1997, the incorporation of international standards into national legislation, the transformation of the judicial-legal system, and the establishment of institutions responsible for human rights protection. Special attention is given to the political, legal and economic factors characteristic of the initial period of independence, their impact on the protection of individual freedoms, the state's adoption of international legal obligations, and the integration of natural-rights theory into the national legal model. The findings indicate that this period served as a historical foundation for the structural-legal framework that established human rights as a priority direction of state policy.

Key words: *Uzbekistan's independence; human rights; constitutional reform; legal system; natural-rights theory; international treaties; judicial-legal system; Ombudsman institution; National Human Rights Centre; international standards; legal transformation; state sovereignty; legal modernization.*

KIRISH

O'zbekiston mustaqilligi e'lon qilingan 1991 yil mamlakat siyosiy tuzilmasida, huquqiy ongida va davlat boshqaruvi tizimida tub paradigmalar o'zgarishlar boshlangan davr sifatida tarixga kirdi. Sovet tuzumining markazlashgan, shaxs erkinliklarini cheklovchi, institutlararo muvozanatni inkor etuvchi tizimi barham topishi bilan mamlakat oldida inson huquqlarini davlat siyosatining asosiy tamoyiliga aylantirish vazifasi paydo bo'ldi. Mustaqillikning ilk bosqichida amalga oshirilgan siyosiy-huquqiy islohotlarning mazmuni shundan iborat ediki, yangi davlat nafaqat suverenitetni mustahkamlashi, balki shaxsning tabiiy, ajralmas huquqlarini oliy qadriyat sifatida tan olgan tamoyillar tizimini shakllantirishi zarur edi.

Mazkur jarayon o'zining murakkabligi bilan ajralib turadi. Chunki sovet davridan meros bo'lib qolgan huquqiy tafakkur, boshqaruv amaliyoti, siyosiy institutlar va idoralar faoliyatidagi avtoritar elementlar qisqa muddatda o'z-o'zidan yo'qolmaydi. Shu bois mustaqillikning dastlabki yillarida inson huquqlarini rivojlantirish ikki yo'nalishda olib borildi: birinchidan, xalqaro normalarga mos keluvchi konstitutsiyaviy va normativ-huquqiy baza yaratildi; ikkinchidan, davlat institutlari faoliyatining maqsadi sifatida shaxs manfaatlarini ustuvor qo'yuvchi mexanizmlar shakllantirildi¹.

1991–1995 yillarda O'zbekiston inson huquqlarini milliy taraqqiyot strategiyasining markaziy ustuniga aylantirish yo'lida keng ko'lamli ilmiy-huquqiy asoslangan islohotlarni amalga oshirdi. Xalqaro maydonda tan olingan huquqiy yondashuvlar, tabiiy huquqlar nazariyasi, fuqarolik jamiyati konsepsiyasi, davlatning inson erkinliklari oldidagi majburiyatlarini belgilovchi modellarning izchil joriy qilinishi aynan shu davrga to'g'ri keladi. Mustaqillikning ilk yillarida shakllangan ushbu strategik yo'nalish keyinchalik mamlakatdagi barcha siyosiy-huquqiy yangilanishlarning nazariy poydevoriga aylandi.

Inson huquqlarini ta'minlash borasida davlatning dastlabki qadamlari normativ-huquqiy mustahkamlash bilan cheklanmay, huquqiy tafakkurni yangilash, institutlar o'rtasidagi vakolat muvozanatini qayta qurish, davlatning shaxs oldidagi mas'uliyatini kuchaytirish kabi chuqur mazmunli jarayonlarni o'z ichiga oldi. Ayniqsa, Konstitutsiyaning qabul qilinishi bilan huquqlar tizimi xalqaro standartlarga muvofiqlashtirilishi, inson erkinliklarining tabiiyligi va daxlsizligi tamoyil darajasiga ko'tarilishi mustaqillikning asosiy siyosiy yutug'i sifatida baholanadi.

Materiallar va metodlar. Tadqiqotning nazariy asosi sifatida konstitutsiyaviy huquq, inson huquqlari nazariyasi, demokratik davlat qurilishi modeli, tarixiy-huquqiy tahlil metodologiyasi va o'tish davri institutlarining evolyutsiyasini o'rganuvchi ilmiy qarashlar majmuasi qabul qilindi ². Manbalar tarkibini quyidagilar tashkil etdi:

- O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi;
- mustaqillikning dastlabki yillariga oid normativ-huquqiy hujjatlar to'plamlari;
- O'zbekiston tomonidan ratifikatsiya qilingan xalqaro paktlar va konvensiyalar;
- Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi va unga doir BMT rezolyutsiyalari;
- Ombudsman, Milliy markaz va xalqaro tashkilotlarning 1991–1997 yillardagi hisobotlari;
- tarixiy va huquqiy tahlilga doir fundamental monografiyalar.

¹ O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi materiallari. Inson huquqlari bo'yicha qonun hujjatlari to'plami. – Toshkent: Oliy Majlis nashriyoti, 1991–1997

² Karimov I.A. Biz kelajagimizni o'z qo'limiz bilan quramiz. 7-jild. – Toshkent: O'zbekiston, 1999.

Tadqiqotda qiyosiy-huquqiy yondashuvdan foydalanildi. Bu yondashuv sovet davrida inson huquqlari masalasi qanday talqin qilinganini, mustaqillikdan so'ng esa normativ tizim qanday sifat jihatdan yangi bosqichga ko'tarilganini aniqlash imkonini berdi. Tarixiy-metodik tahlil dastlabki yillardagi siyosiy sharoit, bosqichma-bosqich o'zgarishlar, davlat institutlarining shakllanish jarayonlarini aniqlashga yordam berdi.

NATIJALAR.

Mustaqillikning dastlabki yillarida shakllangan huquqiy tizim tahlili shuni ko'rsatadiki, 1992 yil Konstitutsiyasi O'zbekistonning inson huquqlarini himoya qilish sohasidagi asosiy normativ poydevorini yaratgan hujjat sifatida davlat tuzilmasini butunlay yangi modelga yo'naltirdi. Konstitutsiyada tabiiy huquqlar kategoriyasining mustahkamlanishi, davlat huquqi orqali "beriladigan huquqlar" konsepsiyasidan voz kechilishi, shaxsning erkinligi va daxlsizligi davlat hokimiyatini cheklovchi asosiy tamoyil sifatida e'tirof etilishi huquqiy tizimning sifat jihatdan yangi bosqichga o'tganini ko'rsatadi. Inson, uning sha'ni va qadr-qimmatini oliy qadriyat sifatida mustahkamlangan me'yorlar keyingi yillardagi barcha siyosiy-huquqiy islohotlarning nazariy va amaliy negiziga aylandi³.

Xalqaro huquqiy me'yorlarning milliy tizimga kiritilishi bo'yicha o'tkazilgan tahlil natijalari shuni tasdiqlaydiki, 1991–1997 yillarda O'zbekiston tomonidan asosiy universal pakt va konvensiyalarning ratifikatsiya qilinishi milliy qonunchilikning xalqaro standartlar bilan uyg'unlashuviga imkon yaratdi. Bu jarayon davlatning inson huquqlariga oid xalqaro majburiyatlarni o'z zimmasiga ongli ravishda olganini ko'rsatadi. Ayniqsa, siyosiy va fuqarolik huquqlari, ijtimoiy-iqtisodiy huquqlar, ayollar va bolalar huquqlari, shaxsni qiynoqlardan himoya qilish bo'yicha qabul qilingan hujjatlar huquqiy tizimni demokratlashtirishning nazariy asosiga aylandi.

Institutlar tizimining shakllanishi bo'yicha natijalar shuni ko'rsatadiki, mustaqillikning ilk bosqichida Oliy Majlis huzuridagi Ombudsman instituti, Milliy markaz, qonunchilik monitoringi organlari va huquqiy jamoatchilikni o'rganuvchi markazlar paydo bo'lishi inson huquqlarini himoya qiluvchi davlat mexanizmining ko'p bosqichli tuzilishini shakllantirdi. Bu institutlar huquqiy siyosatni monitoring qilish, qonun ijrosini baholash, xalqaro tavsiyalarni milliy amaliyotga integratsiya etish kabi vazifalarni bajarishga qaratildi.

Sud-huquq tizimida qayd etilgan o'zgarishlar natijasi sifatida qamoqqa olish, tintuv o'tkazish, mulkni hibsga qo'yish kabi protsessual harakatlarning sud ruxsatiga o'tkazilishi shaxs erkinligini himoya qilish mexanizmlarini ancha mustahkamladi. Sudning tergov ustidan nazorat funksiyasi kuchayib, jinoyat protsessining avvalgi tuzilishida mavjud bo'lgan prokuratura markazlashuvi sezilarli darajada kamaydi.

³ Saidov A.X., Jo'rayev N. Inson huquqlari: nazariya va amaliyot. – Toshkent: Adolat, 2010.

Ijtimoiy-iqtisodiy ko'rsatkichlarni o'rganish natijalari shuni ko'rsatadiki, o'tish davridagi yoyilgan iqtisodiy inqiroz shaxsning iqtisodiy huquqlari to'liq ta'minlanishida qator cheklovlarga sabab bo'lgan bo'lsa-da, aholini himoya qilishga qaratilgan davlat dasturlarining qo'llanilishi ijtimoiy barqarorlikni saqlab qolishga xizmat qilgan.

Quyidagi jadval natijalarni tizimli ko'rinishda umumlashtiradi:

Mustaqillikning dastlabki yillarida inson huquqlari sohasidagi asosiy natijalar

Yo'nalish	Asosiy natijalar
Konstitutsiyaviy islohotlar	Tabiiy huquqlar nazariyasining huquqiy darajada tan olinishi; shaxs sha'ni va qadr-qimmatini oliy qadriyat sifatida mustahkamlanishi
Xalqaro huquqni integratsiya qilish	50 ga yaqin asosiy xalqaro shartnomalarning ratifikatsiyasi; universal standartlarning milliy huquq tizimiga moslashtirilishi
Institutsional rivojlanish	Ombudsman, Milliy markaz va monitoring institutlarining tashkil etilishi
Sud tizimini isloh qilish	Sud nazoratining kuchayishi, protsessual vakolatlarining sudga o'tkazilishi
Huquqiy ong va madaniyat	Huquqiy savodxonlikni oshirishga qaratilgan dasturlar joriy etilishi
Ijtimoiy-iqtisodiy asoslar	Zaif qatlamlarni qo'llab-quvvatlash, ijtimoiy sohalarni moliyalashtirish siyosatining davom ettirilishi

MUHOKAMA.

Olingan natijalar tahlili shuni ko'rsatadiki, O'zbekiston mustaqilligining dastlabki yillarida inson huquqlarining huquqiy himoyasi konseptual, normativ va institutsional darajalarda keng qamrovli transformatsiyani boshdan kechirdi. Konstitutsiyada tabiiy huquqlarning tan olinishi davlatning inson erkinliklari oldidagi mas'uliyatini kuchaytirgan va shu orqali siyosiy-huquqiy tizimni demokratlashtirishning nazariy negiziga aylangan. Bu tamoyil sovet huquq modelidan tub farq qiladi, chunki avvalgi tizimda huquqlar davlat tomonidan "beriladigan imkoniyat" sifatida talqin qilingan edi.

Xalqaro shartnomalarning ratifikatsiya qilinishi milliy tizimni universal me'yorlar bilan uyg'unlashtirish jarayonining boshlanishini anglatadi. Mazkur hujjatlarning qo'shilmasi davlat oldiga inson huquqlarining har bir yo'nalishida real kafolatlarni yaratish majburiyatini yukladi. Bunda me'yoriy moslashtirish jarayoni bilan bir qatorda amaliy mexanizmlarni shakllantirish ehtiyoji ham yuzaga keldi. Xususan, Qiynoqlarga qarshi konvensiya va Siyosiy huquqlar pakti amaliyotga tatbiq etilishi tergov tizimi, sud organlari, huquqni muhofaza qiluvchi tuzilmalarning vakolatlarini qayta ko'rib chiqishni talab qildi.

Huquqiy institutlarning paydo bo'lishi davlatning inson huquqlariga daxldor masalalarni faqat idoraviy tarzda emas, balki institutlararo muvozanat tamoyili asosida ko'rib chiqishini ta'minladi. Ombudsman instituti fuqarolarning davlat organlariga bo'lgan ishonchini oshirish, shikoyatlar mexanizmini kuchaytirish, huquqiy bo'shliqlarni aniqlash kabi vazifalarni bajardi. Milliy markaz esa xalqaro standartlar monitoringini yo'lga qo'ydi va tavsiyalar ishlab chiqdi.

Sud tizimidagi o'zgarishlar tahlili shuni ko'rsatadiki, vakolatlarning prokuraturadan sudga o'tkazilishi shaxsning erkinlikka oid fundamental huquqlarini himoya qilishda muhim mexanizmga aylandi. Bu jarayon Jinoyat-protsessual kodeksining talqiniga, tergov amaliyotiga va davlat organlarining protsessual madaniyatiga sezilarli ta'sir ko'rsatdi.

O'tish davrining iqtisodiy sharoitlari muhokama qilinganida shuni ta'kidlash lozimki, iqtisodiy tanazzul inson huquqlarining iqtisodiy-sotsial segmentlarini to'liq ta'minlashda qator cheklovlarni yuzaga keltirgan bo'lsa-da, ijtimoiy siyosatning yo'naltirilgan shakli asosiy barqarorlik omili bo'lib xizmat qildi.

Mazkur natijalar umumiy tarzda baholanganida, mustaqillikning dastlabki yillarida shakllangan huquqiy model inson huquqlarining fundamental tamoyillarini konstitutsiyaviy darajada mustahkamlash, xalqaro standartlarga moslashtirilgan milliy tizim yaratish, institutlararo muvozanatni yo'lga qo'yish va shaxs manfaatlarini davlat siyosatining markaziga qo'yish bilan tavsiflanadi.

XULOSA.

Mustaqillikning dastlabki yillarida O'zbekistonda inson huquqlarini davlat siyosatining ustuvor yo'nalishi sifatida shakllantirish jarayoni normativ-huquqiy, institutsional va siyosiy transformatsiyaning murakkab, ammo uzluksiz rivojlangan bosqichi bo'lganini ilmiy tahlil tasdiqlaydi. 1992 yil Konstitutsiyasida tabiiy huquqlar konsepsiyasining qat'iy mustahkamlanishi, shaxs sha'ni va qadr-qimmatining oliy qadriyat sifatida e'tirof etilishi, davlatning inson oldidagi konstitutsiyaviy majburiyatlarining aniq belgilanishi O'zbekistonning yangi huquqiy tizimga o'tishida asosiy konstitutsiyaviy poydevor bo'lib xizmat qildi. Xalqaro huquq normalarining milliy qonunchilikka izchil integratsiya qilinishi, universal pakt va konvensiyalarning ratifikatsiya qilinishi, xalqaro majburiyatlarning amaliy bajarilishi inson huquqlarining normativ-huquqiy kafolatlarini kengaytirib, O'zbekistonni global huquqiy makonning faol ishtirokchisiga aylantirdi. Mustaqillikning ilk bosqichida Ombudsman, Milliy markaz, qonunchilik monitoringi institutlari kabi tuzilmalarning shakllanishi huquqiy tizimning institutsional barqarorligini mustahkamladi va inson huquqlarining himoyasi bo'yicha ko'p bosqichli mexanizm yaratdi.

Sud-huquq tizimining modernizatsiyasi, sud nazoratining kuchayishi va protsessual vakolatlarning qayta taqsimlanishi shaxs erkinligini ta'minlash borasida amaliy kafolatlarni sezilarli darajada kengaytirdi. O'tish davriga xos bo'lgan iqtisodiy tanglik, ijtimoiy barqarorlikning zaiflashuvi, huquqiy ongning pastligi kabi muammolar mavjud bo'lgan bo'lsa ham, davlatning ijtimoiy himoya siyosati va huquqiy ta'lim dasturlari inson huquqlarining iqtisodiy-sotsial negizini saqlab turishga xizmat qildi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. – Toshkent: O'zbekiston, 1992.
2. Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi. – BMT Bosh Assambleyasi, 1948.
3. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi materiallari. Inson huquqlari bo'yicha qonun hujjatlari to'plami. – Toshkent: Oliy Majlis nashriyoti, 1991–1997.
4. Karimov I.A. O'zbekiston XXI asrga intilmoqda. – Toshkent: O'zbekiston, 1999.
5. Karimov I.A. Biz kelajagimizni o'z qo'limiz bilan quramiz. 7-jild. – Toshkent: O'zbekiston, 1999.
6. Saidov A.X. Inson huquqlari bo'yicha xalqaro huquq. – Toshkent: Adolat, 2005.
7. Saidov A.X., Jo'rayev N. Inson huquqlari: nazariya va amaliyot. – Toshkent: Adolat, 2010.
8. Oliy Majlisning Inson huquqlari bo'yicha vakili (Ombudsman) hisobotlari. – Toshkent: Ombudsman devoni, 1997.
9. O'zbekiston Respublikasi Inson huquqlari bo'yicha Milliy markazi. Yillik hisobotlar. – Toshkent: Milliy markaz nashriyoti, 1996–1997.
10. BMT Inson huquqlari qo'mitasi hujjatlari. – Nyu-York: United Nations Publications, 1991–1997.